



Efter krig kommer fred

- att planera för återuppbyggnad i en krigsdrabbad stad

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- & jordbruksvetenskap

Marlene Thelandersson, 2009

SLU, Sveriges Lantbruksuniversitet Fakulteten för Landskapsplanering,
Trädgårds- och Jordbruksvetenskap, LTJ

Författare	Marlene Thelandersson
Titel	Efter krig kommer fred – att planera för återuppbyggnad i en krigsdrabbad stad
Program/utbildning	Landskapsarkitektprogrammet
Huvudområde	Landskapsplanering
Nyckelord	forna Jugoslavien, Sarajevo, återuppbyggnad, kulturarv, rekonstruktion, landmärken, Bosnien, Bosnien-Hercegovina, planering, landskapsarkitekter
Handledare	Gunilla Lindholm
Examinator	Eva Gustavsson
Kurskod	EX0378
Kurstitel	Att skriva om landskap
Omfattning (hp)	15 hp
Nivå & fördjupning	Grund C
Utgivningsort	Alnarp
Månad, År	juni, 2009
Serie	Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten
Omslagsfoto	Vy över ett bombat bostadsområde 1996. Foto: LT. Stacey Wyzkowski

Sammandrag

Denna uppsats ämnar ge en ökad förståelse för hur man återuppbygger ett krisdrabbat område och hur man kan planera för invånarna i en sargad stad. Den ska också behandla landskapsarkitektens uppgifter i detta arbete för att ge ett planeringsperspektiv.

Diskussionen kring återuppbyggnad är nödvändig eftersom insikt och kunskap behövs i ämnet för att kunna hjälpa nationer efter en katastrof. Bosnien-Hercegovinas huvudstad Sarajevo, är en stad som återhämtar sig från ett inbördeskrig där stadens situation komplicerats av en etnisk konflikt som har segregerat den. Genom återställande av stadens struktur kan folket frigöra sig från tragedin och börja leva igen.

Undersökningen beskriver ämnet återuppbyggnad och tar reda på vad man gjort i Sarajevo och hur man fört resonemanget kring detta, och även hur man tar sig an uppgiften då man planerar för de drabbade i konflikten. Sarajevo var efter belägringen 1995 en stad i spillror och tvingades påbörja ett tungt återuppbyggnadsarbete som möjliggjorts genom ideella organisationer. Staden har kunnat rekonstruera landmärken och bebyggelse pga. externa donationer vilka givit medel åt utvalda kulturarv. Svårigheten ligger i att integrera dessa med befintlig bebyggelse och i ett större sammanhang med den förändrade kultur kriget inneburit. Det är också ett problem att utomstående organisationer väljer vad som ska restaureras då de inte är fullt insatta i stadens kultur. Politiker har en stor inverkan på planeringen av ett återuppbyggnadsområde där invånarna står utanför, hastigt komponerade översiktsplaner tillgodoser inte en hållbar struktur i staden. Detta är en landskapsplaneringsfråga som sällan diskuteras men som är ytterst relevant för verksamma att ta sig an. Landskapsperspektivet måste behandlas då en krigssargad stad ska återuppbyggas eftersom rekonstruktionen inverkar på landskapet.

Nyckelord:

forna Jugoslavien, Sarajevo, återuppbyggnad, kulturarv, rekonstruktion, landmärken, Bosnien, Bosnien-Hercegovina, planering, landskapsarkitekter

Abstract

This paper intends to provide a better understanding of how to rebuild a crisis affected area and how to plan for the inhabitants of a wounded city. It will also examine the landscape architect's tasks in this work to provide a planning perspective.

The discussion of reconstruction is significant because the insight and knowledge in the subject is needed in order to help nations after a disaster. Bosnia-Herzegovina's capital Sarajevo is a city recovering from a civil war where the city's situation was complicated by an ethnic conflict that has been segregating it. The restoration of the city's structure can free people from their tragedy and make them live again.

The study describes the subject of reconstruction and finds out what has been done in Sarajevo and how the discussions on this went, and also how to take on the task when planning for the victims of the conflict. Sarajevo siege in 1995 left the city in tatters and the non-profit organizations made a heavy reconstruction work possible. The city has been able to reconstruct the landmarks and buildings through external donations, which gave funds to the selected cultural heritage. The difficulty lies in integrating these with existing settlements and in the broader context of the changing culture war meant. There is also a problem that external organizations have made the choices restoring even though they are not fully aware of the city's culture. Politicians have a big impact on the planning of the reconstruction area where people are left outside and quickly composed master plans does not maintain a sustainable structure in the city. This is a landscape design issue that is rarely discussed but is highly relevant to the active addressing. Landscape perspective must be addressed when a war-torn city is to be rebuilt because the reconstruction affects the landscape.

Innehållsförteckning

Sammandrag	3
Nyckelord	3
Abstract	4
Innehållsförteckning	5
Figurförteckning	7
INLEDNING	8
Bakgrund	8
Syfte	9
Avgränsning	9
Frågeställningar	10
Metod	100
Metoddiskussion	11
Tidigare forskning	11
Inbördeskriget och dess konsekvenser för Sarajevo	
<i>Konflikten – Staten</i>	13
<i>En beskrivning av motiven till inbördeskriget</i>	14
<i>Bomber och granater – vad förstördes?</i>	16
Kulturarv och återuppbyggnad	179
<i>Kulturarv & minnesmärke</i>	19
<i>Kulturarv som måltavlor</i>	19
<i>Kulturarv utan Gränser som organisation</i>	21
<i>Hur Kulturarv utan Gränser verkar</i>	22
<i>Vad ett återuppbyggande kan innebära och hur det verkat i Sarajevo</i>	23
<i>Donationer styr</i>	25

<i>Forskning inom återuppbyggnad enligt J. Rowland</i>	27
<i>Sammanfattning av Rowlands strategier</i>	29
<i>En landskapsarkitekts uppgifter i ett återuppbyggnade</i>	30
DISKUSSION	31
<i>Förslag till åtgärder</i>	36
REFERENSER	38
<i>Elektroniska källor</i>	38
<i>Tryckta källor</i>	39
Figurer	40

Figurförteckning

Figur 1: De två staterna som utgör Bosnien-Hercegovina.....	13
Figur 2: Forna Jugoslaviens placering i södra Europa.....	14
Figur 3: Karta över Bosnien-Hercegovina med den nya gränsdragningen.....	16
Figur 4: Serbisk bombardering av Bosniens parlamentsbyggnad 1992.....	18
Figur 5: Vy över den gamla stadskärnan.....	20
Figur 6: En av de kyrkogårdar som upprättats på de offentliga grönytorna.....	32

INLEDNING

Bakgrund

Jag har alltid fascinerats av den fruktansvärda drivkraft människan besitter att utöva krigsföring mot varandra. Detta för att pådyvla övertygelser som endast berör ett fåtal, utan att beakta de konsekvenser invånarna tvingas ta. Det skördar miljoner civila offer som ofta aldrig själva varit involverade i konflikten. Bosniens inbördeskrig, 1992-1995, var ett resultat av drabbningar mellan etniska minoriteter. Detta ledde till etnisk rensning som skapade en hel populations lidande. Jag kom att tänka på den innebörd kriget haft för sin befolkning och nation, och hur viktigt det var att samhället återhämtade sig för att folket skulle kunna frigöra sig från tragedin och börja leva igen.

Jag visste tidigt att jag ville skriva min uppsats om något som rörde återuppbyggnad av krigsdrabbade områden. Om jag kan få angripa frågan utifrån hur man kan hjälpa det drabbade folket i den tunga efterkrigstiden, skulle det stimulera mig enormt. Människor i krig tillhör ena stunden en nation för att i nästa tillhöra en annan, detta skapar med all sannolikhet en identitetskris. Hur kan man då hjälpa dessa människor att få en smidig övergång som inte skänker fler påfrestningar än nödvändigt? Frågan är hur ett land ställer sig till det tunga återuppbyggnadsarbete de har framför sig och om hanteringen av detta kan påverka hur befolkningen reser sig ur tragedin.

Innan ett återuppbyggnadsarbete kan sätta igång, måste man förstå det traumatiserade folket och reflektera kring den hänsyn som nödgas i en så känslig situation. Här kan landskapsarkitekten göra verkan genom att kombinera sin förståelse för arkitektur, stadsplanering och skapandet av det tillvägagångssätt som ska bestämma återuppbyggandet av staden.

Anledningen till att jag valde att koncentrera mig på forna Jugoslavien med Bosnien-Hercegovina som fallstudie, beror på att landet ligger nära oss i Norden och det var inte länge sedan där var fullt krig. Alltså nutidshistoria som många blev medvetna om eftersom mediebevakningen gav konflikten utbredd offentlighet och spridning. Inbördeskriget i dåvarande Bosnien härjade i Europa och är därmed också lättare att relatera till.

Efter en del undersökningar valde jag att koncentrera mig på Sarajevo, Bosnien-Hercegovinas huvudstad, eftersom staden inte längre är den stad den en gång varit och förnyelserna som invånarna tvingats gå igenom har fött många tankar kring hur man tar sig an ett återuppbyggnadsarbete. Sarajevo har en brokig historia med ett rikt kulturarv i en stad där öst möter väst i en etnisk blandning. Monument och landmärke har aktivt bevarats och idag är Sarajevo ett

nominerat världsarv av UNESCO, med motiveringen att staden är en symbol för universell mångfald (UNESCO, 2009).

Planering för återuppbyggnad är inte bara en intressant diskussion utan även en nödvändig sådan. Jag tror att det behövs insikt och kunskap kring ämnet för att generellt kunna bistå nationer i krig. Kanske med att tillämpa en effektiv och genomtänkt återuppbyggnadsplan som är beprövad och tillförlitlig. För att kunna skapa en sådan är det relevant att sätta sig in i diskussionerna kring området.

Syfte

Syftet med denna uppsats är att få en ökad förståelse för betydelsen av en stads återuppbyggnad i en krissituation. Försöka ta lärdom av det arbete som har gjorts och sätta sig in i diskussionerna kring just detta.

Jag ämnar rikta arbetet till arkitektstudenter, men även en allmänhet som delar mitt intresse/oro. Förhoppningsvis kan det nå ut till någon som redan är insatt i återuppbyggnadsarbete och kanske ge dem en ny infallsvinkel.

Avgränsning

Det finns många och intressanta frågeställningar kring hanteringen av ett krisdrabbat område, men jag har valt att koncentrera mig på Sarajevos återuppbyggnad. Först var min intention att undersöka hur forna Jugoslavien resonerade i diskussionen om de nya ländernas uppkomst med avseende på identitet. Jag var intresserad av vilka element som skapar identitet och hur man kan tillämpa dem på en nybildad nation. Men för att komma ifrån att ta mig an outtömliga frågeställningar som ”vad är identitet”, började jag fundera på hur ett återuppbyggnadsarbete går till i ett krigsdrabbat område. Hur diskussionerna går och vilka makter som styr planeringen.

Jag har för avsikt att undersöka utifrån vilka förutsättningar man tagit sig an uppgiften och hur resultatet blivit, på liknande sätt diskutera kring anledningarna och hur man tänker då man ska ta sig för ett återuppbyggnadsarbete. Jag vill även ta reda på vilka uppgifter en landskapsarkitekt kan ha i planeringen av ett återuppbyggande.

Frågeställningar

- Återuppbyggnaden av Sarajevo - vad har gjorts och varför?
- Vilka uppgifter kan en landskapsarkitekt ha i ett återuppbyggande?

Anledningen till att jag valde att formulera mig på det här sättet var att med utgångspunkt i en liten och handfast kärna skulle diskussionerna och undersökningarna även ge en mer generell bild av alternativa frågeställningar. Landskapsarkitektens uppgifter var intressanta att beröra för att behålla ett planeringsperspektiv som jag kan relatera till.

Metod

För att nå mina mål använder jag mig av litteraturstudier eftersom jag inte tror att empiriska tillvägagångssätt kan ge svar på mina frågeställningar. De ger en personlig berättelse om ett krigsförlopp, en känslsam och sentimental skildring som jag inte kan använda mig av i mina undersökningar om återuppbyggnaden. Jag behöver flera olika källor för att jag tror att informationen jag hittar kan vara förvrängd då kriget var ett känsligt ämne ur ett etiskt perspektiv. Sökorden har bl.a. varit; rebuilding, Sarajevo, Bosnia, reconstruction, landmarks, landscape architect, former Yugoslavia.

Litteraturen måste redovisa vilka planer och diskussioner som utformat den nuvarande stadsplaneringen. Den måste även beröra vad som ledde fram till inbördeskriget och hur det drabbade Sarajevo för att ge en beskrivning på vilka konsekvenser det fick för befolkningen. Den historiska aspekten är alltså viktig för undersökningen för att förstå de etniska olikheterna. Jag behöver också ta reda på i vilken utsträckning den fysiska förstörelsen verkat i Sarajevo. Jag behöver dokument som kan verifiera vad som har gjorts i återuppbyggnadsarbetet, vilka donationer som har givits. Genom EU:s hemsida har jag fått fram siffror på omfattningen av de medel Europa kommissionen donerat och vad de använts till.

Metoddiskussion

En faktor jag har tvingats ta hänsyn till är att informationen inte är dagsfärsk, det mesta som skrivits om ämnet är från 1990-talet. Jag tror inte att detta kommer att påverka mina analyser och slutsatser alltså väljer jag att använda mig även av den informationen. Min metod har fungerat bra, det som skulle ha underlättat arbetet vore att göra ett platsbesök i Sarajevo för att få en djupare förståelse för platsen. De nya planerna för stadens struktur var på Bosniska och en översättning, alternativt en tolk, hade hjälpt mig mycket.

Under arbetet har jag kommit fram till att man skulle kunna tänka sig att studera återuppbyggnadsarbete i andra städer, för att genom jämförelse komma fram till exempel på vad som kan göras och hur det fungerar. I boken *Information exchange: how cities renew, rebuild, and remember* (Van Alen Institute, 2003) diskuteras förstörelsen av några olika städer genom diverse trauman. Här skulle man kunnat jämföra städernas återuppbyggnad med deras krisdrabbning.

Tidigare forskning

I mina efterforskningar har jag funnit att det finns väldigt lite skrivet om återuppbyggnad, speciellt i samband med landskapsplanering. Bristen på uppdaterade källor har gjort att jag tvingats använda mig av diverse Internetsidor och äldre tidningsartiklar, vilka jag kritiskt granskat innan jag valt att använda dem. T ex The Bosnia Network, en hemsida helt inriktad på återuppbyggandet av Bosnien, har varit till stor hjälp i de första skedena av mitt arbete.

Den politiskt oberoende hemsidan för Kulturarv utan Gränser, KuG, fann jag då jag först satte mig in i ämnet. De beskriver hotbilden av förstörelse av landmärken och har Bosnien som utgångspunkt för sin organisation. Trots att de är neutrala med avseende på konflikten i forna Jugoslavien har de ett stort engagemang i schismen mellan Serber och Bosnier. De arbetar på folkets villkor och kan ha vissa antydningar till ogillande mot myndigheterna. Genom KuG har jag funnit skribenterna Elisabeth Sandberg och Bengt O.H. Johansson som båda avhandlat ämnen landmärke och kulturarv. De har mot hemsidan Inblick och Kulturarv utan Gränser skrivit artiklar om betydelsen av återuppbyggnad av kulturarv. Författarna är uppenbart kritiska mot nuvarande metoder men har konkreta förslag på vad som bör göras i utsatta länder.

Jag har funnit en intressant avhandling som en brittisk landskapsarkitekt gjort 1998, *The role of the landscape architect in the rebuilding of a war-torn city*.

Denna behandlar vad som har förstörts och hur man kan återuppbygga en krisdrabbad stad på ett hållbart sätt. Jag är medveten om att det är en andrahandskälla men författaren har samlat viktiga data och genom honom har jag funnit andra intressanta skribenter i ämnet.

Boken *Information exchange: how cities renew, rebuild, and remember* är skapad av Van Alen Institute 2003 och är en sammanställning av en utställning som hållits med avseende på krisdrabbade städer runt om i världen. Här beskrivs olika scenarier som skakat ett folk och förstört delar av eller hela städer och hur man gjort för att resa sig ur krisen. Den har varit väldigt intressant för mitt arbete med många olika tankar om återuppbyggnad från olika människor med bakgrund från katastrofområden, hur man tänker och hur man skulle ha tänkt. Jag har ansett att källor via officiella hemsidor varit mycket tillförlitliga eftersom deras namn väger tungt i dessa sammanhang. Dessa innefattas av; UNESCO, The Landscape Institute, The European Community och United States Institute of Peace. För att fylla mindre luckor i den historiska bakgrunden har jag på ett snabbt sätt använt mig av Wikipedia som ett uppslagsverk. Informationen jag hämtat där har varit lättillgänglig och har kunnat styrkas från andra källor.

Inbördeskriget och dess konsekvenser för Sarajevo

Konflikten – Staten

Inbördeskriget i forna Jugoslavien var ett resultat av en upptrappad konflikt mellan olika etniska minoriteter och kan betraktas som ett exempel för hur framtida etniska konflikter kan behandlas med utgångspunkt i Sarajevo. Man kan se konflikten som en lärdom och utnyttja de komplikationer som uppstod där. (Cordall, 1998).

Bosnien utgör den norra delen av staten Bosnien-Hercegovina, medan den södra regionen är Hercegovina (*se bild*). Som en följd av fredsavtalet i Dayton 1995, är Bosnien delat mellan två administrativa enheter, Federationen Bosnien-Hercegovina och Republiken Srpska. (Wikipedia, Bosnien, 2009)



Fig. 1
De två staterna som utgör
Bosnien-Hercegovina

Sarajevo blev tidigt känd som en mångkulturell stad eftersom den ansågs förena öst och väst. Resultaten av krig är alltid förödande, de lämnar hela länders befolkning traumatiserade och landskapet ärrat av händelserna. Sarajevo blev offer för Serbernas bombningar under belägringen av staden och lämnade stora delar av den obeboelig. (Cordall, 1998) Den här uppsatsen berör den period efter kriget, då Sarajevo var en skadad stad med förstörda anläggningar, ett splittrat landskap och med ödelagda människoliv.

Det var nu angeläget att komma igång med att planera för återuppbyggnaden förverkliga planerna. Metoderna och tankarna kring detta behöver inte betyda en faktisk rekonstruktion av byggnader, att exakt återskapa dem som de tidigare sett ut. Hänsyn måste tas till att effekterna av övergreppen, den fysiska förstörelsen av staden och den psykiska skadan på människorna är

sammankopplade och beroende av varandra. Landskapsarkitekten beskrivs som en yrkesgrupp med en förståelse för design, miljö, konst och naturvetenskap, och som skapar platser för människor att mötas. Men det finns ytterligare en aspekt på en landskapsarkitekts uppgifter, vikten av förståelse för kulturella värden. I större projekt är det avgörande att tidigt planera för återuppbyggnad och rekonstruktion, att arbeta med andra yrkesgrupper för att komma fram till vilka platser i en förstörd stad som på nytt behöver etablera en fungerande struktur (The Landscape Institute 2008).

En beskrivning av motiven till inbördeskriget

Kriget i Forna Jugoslavien är ett resultat av en komplex historisk utveckling på Balkan. Det var en komplicerad situation eftersom området alltid har haft en sammansättning etniska olikheter med religiösa och språkliga skillnader.

Under historiens gång har det funnits en komplicerad in- och utvandring i Bosnien-Hercegovina. Grupper från geografiskt olika platser har slagits ihop, och detta gör det svårt att kunna bosätta sig där man känt tillhörighet eftersom man ofta placerats i separata områden. (Cordall, 1998)

1918 skapades Jugoslavien med intentionen att upprätthålla en stat som skulle sammanlänka de olika regionerna på Balkan. Innan dess hade ett antal ihållande strider över respektive staters självständighet och gränsdragningar verkat (Samary, 1995).



*Fig. 2
Bosnien-
Hercegovinas
placering i södra
Europa*

Innan stridigheterna bröt ut kategoriserades två etniska minoriteter i Sarajevo. Den första omfattade de som var avskilda från sitt ursprungsland pga. internationella gränsdragningar men levde i angränsande områden. Den andra kategorin bestod av de från icke-närliggande områden, detta innebar att ingen nationalitet hade majoritet i Sarajevo. Hela kvarter rymde en befolkning av

etniskt olika grupper. Trots denna nära samlevnad fanns det en rivalitet som var tillräcklig för att skapa anonymitet mellan grannarna. (Cordall, 1998)

Spänningarna i Jugoslavien var ansträngda och det gick fort för en rad händelseutvecklingar att sättas i rullning. På 1980-talet började kommunismen i Östeuropa brytas ner i och med ledaren Titos död. Detta ledde till ökad fientlighet som gav underlag för begreppet ”etnisk rensning”. Serberna i Jugoslavien var anhängare av kommunismen och de såg dess misslyckande som ett nederlag. Kommunismens fall berörde inte slovenerna och kroaterna eftersom de tagit sig an den västerländska kulturen och var ekonomiskt starkare. (Cordall, 1998)

Fram till 1980-talets början hade serberna varit dominerande i Jugoslavien och de hade många inflytelserika poster i landets styre, speciellt i det kommunistiska partiet, säkerhetspolisen och armén. De politiska förändringarna i landet gav upphov till en rädsla för serberna som inte längre kunde dra fördel av att infiltrera sig i politiska grupper. Serbiska Nationalistpolitiker deklarerade att försvagningen av Jugoslavien skulle ses som ett direkt hot mot serbernas existens. (Cordall, 1998)

1987 försökte den serbiska ledaren, Slobodan Milosevic, säkra Jugoslaviens integritet och initiera en serbisk förrättning men misslyckades då slovenerna och kroaterna vägrade att acceptera kommunismen. Detta ledde till en strävan om Serbiens självständighet och en kampanj sattes igång där man framställde en ideologi i vilken serberna såg sig själva som hjältar och slogs för nationen mot resten av världen. Stämningen intensifierades med serbiska uttalanden och forskningsrapporter som fastställde kroaterna, slovenerna och albanerna till fiender och att det var genomförbart att skapa eget territorium med hjälp av beväpnade trupper. Kuppen implementerades av högt uppsatta serber som manipulerade den serbiska populationen tills de helt trodde att deras grannar var ett hot mot deras levnad. (Samary, 1995)

Serberna var snart i position att skapa nya gränser eftersom de var en utmärkande grupp i det serbiska territoriet och i stora delar av Bosnien och Kroatien. För att serberna skulle inta mer makt i Jugoslavien introducerade de att kartorna skulle dras. Genom att dela Bosnien skulle ett nytt område bildas som skulle länkas samman med de serbiska delarna av Kroatien. Bosnierna insåg att deras position i Jugoslavien blev allt svagare och bestämde sig, tillsammans med Makedonien, för att försöka bli självständiga för att skydda sig från en behandling som andra klassens medborgare. Parterna kunde inte bestämma sig för hur de nya gränserna skulle dras. Detta resulterade i att serberna beordrade sina trupper att förinta, våldta och avlägsna kroater och muslimer från serbiskt kontrollerade områden. Den etniska rensningen hade börjat och det tog inte lång tid för serbernas hat att sprida sig i Jugoslavien, snart var alla regioner involverade i konflikten. (Samary, 1995)

Belägringen av Sarajevo är den längsta i modern historia. Samma dag som Bosnien-Hercegovina förklarade sig självständiga, 1992, utbröt strider i landet. Den serbdominerade Jugoslaviska armén belägrade huvudstaden Sarajevo och försökte ta sig in i stadens centrum för att störta regeringen och genomföra en statskupp i hopp om att tvinga Bosnien-Hercegovina att kapitulera. Gatustrider utbröt och tillsammans med stadens försvarare lyckades de slå tillbaka den jugoslaviska armén som påbörjade bombningar av Sarajevo som skulle komma att pågå under hela belägringen och varade i över tre år, 10 000-19 000 sarajevobor fick sätta livet till. (Wikipedia, Belägringen, 2009)

Bomber och granater – vad förstördes?

Fred slöts genom Dayton-avtalet i november 1995, då stod Sarajevo inför utmaningen att prioritera i ett återställningsarbete. Med hjälp av donationer kunde staden börja rekonstruera bebyggelse, samhällsfunktioner och kulturarv. Som Bosnien-Hercegovinas huvudstad med säten för utbildning, styre och osv. var Sarajevo den del av landet som fått mest finansiell hjälp, och alltså också kommit längst i återuppbyggandet. Bosnien-Hercegovina var ett land mitt i en övergångsprocess, som ännu inte avlagt och behandlat alla relevanta lagar relaterade till fysisk planering och återuppbyggnad.



*Fig. 3
Karta över
Bosnien-
Hercegovina med
den nya
gränsdragningen*

Invånarna bestod av unga och gamla eftersom de i medelåldern blev hårt ansatta under kriget, samtidigt som arbetslösheten var, och är, upp till 40 %. Med den bakgrunden blev det svårt för Sarajevo att gemensamt verka för fred då landet

och Sarajevo blev uppdelat i två enheter, Federationen Bosnien-Hercegovina och Republiken Srpska. (Van Alen Institute, 2008)

Infrastrukturen var totalförstörd precis som avloppssystemen och därmed även vattnet som till följd av detta blev förorenat. Det skulle komma att behövas mängder av bistånd för att få landet på fötter igen. Detta skulle ske genom att få igång matproduktion, återuppbygga vägar, skolor, sjukhus och elförsörjning. Sarajevos arkitektur är en blandning mellan öst och väst, nytt och gammalt. Staden omfattas av tre stilar, det gamla orientaliska hjärtat, jugendstilen från Wien och kring dessa den nutida staden av skyskrapor och industrier som breder ut sig i landskapet. Sarajevo var källan till den nationalistiska stoltheten just pga. sin rika blandning av kultur och arkitektur. Just detta var anledningen till den utdragna och urskillningslösa förstörelsen av bebyggelsen i staden. (Cordall, 1998)

Enskilda byggnader och nationalmonument som hade stor betydelse för folket valdes ut som mål, bibliotek, parlamentet, moskéer och andra religiösa symboler. Nationalmuseet var hårt åtgånget och hade blivit utsatt för granatattacker (O.H. Johansson 2006). Den gamla staden var svårt ansatt av bombningar och naturliga mötesplatser som parker, huvudgatan och shoppingstråk blev en farlig zon att vistas i. Skadorna var så stora att hela distrikt var lämnade i ruiner, 60 % av bostäderna i Sarajevo var obeboeliga och många fler var sargade. De olympiska faciliteterna som byggdes för Vinter OS 1984 blev också offer för förstörelse med avsikt att skända arenorna och deras betydelse. Parker och idrottsplaner förvandlades till gravplatser (Herscher, 1998). Eftersom elektriciteten var kapad tvingades invånarna i Sarajevo att sätta eld på allt de kunde komma över för att kunna värma sig, böcker, inredning, träd. Hela innerstaden var plundrad på växtmaterial som användes till bränsle och föda då invånarna tvingades äta gräs för att överleva. (Cordall, 1998)



Fig. 4. Serbisk bombardering av Bosniens parlamentsbyggnad 1992

Kulturarv och återuppbyggnad

Kulturarv & minnesmärke

Begreppet “kulturarv” omfattar byggnader, idéer, upplevelser och värderingar och kan ses som årsringar i den bebyggda miljön. Om man bevarar årsringarna och ser till att den fysiska miljön behandlas korrekt kan de historiska sammanhangen avläsas. Detta förutsätter att förvaltningen av kulturarvet inte begränsas till ett urval av konst- och kulturhistoria. (Sandberg, 1999)

Kulturarv utan Gränser har genom sitt arbete i Bosnien konstaterat att det tagits bristande hänsyn till byggnadernas autenticitet, slutsatsen har dragits att intresset för kulturhistoriska frågor varit relativt svagt före kriget. Den rådande ekonomiska situationen i Forna Jugoslavien kan ha bidragit, en annan förklaring kan vara att landet inte deltagit i den internationella diskussion som påbörjades på 1970-talet om vilka principer och metoder som skulle tillämpas vid restaurering. Tidigare hade många länder, däribland Sverige, inte tagit hänsyn till byggnaders äkthet genom att använda nytt material till gamla konstruktioner. Genom det förhållandevis nya engagemanget för kulturarv har dessa frågor nu uppmärksammats i Bosnien. (Sandberg, 1999)

Kulturarv som måltavlor

Det var ingen slump att kulturarv blev måltavlor i bombningarna mot Bosnien-Hercegovina. De mångfacetterade invånarna i hela Forna Jugoslavien tillhörde olika politiska och religiösa grupper som hade för avsikt att förstöra varandras minnesmärken. Anledningen var att inte lämna några meningsfulla kulturarv som vittnade om de olika trosgrupper man hade tillhört. Bosnien-Hercegovina befinner sig i en period av återuppbyggande av sina kulturarv och städer i allmänhet. Frågan är nu vilka monument som ska återskapas och vilka som ska lämnas åt sitt förfall. Vilka ska ta dessa beslut, och hur ska dessa integreras med nya urbana, etniska och historiska scenarion? (Higuera, 2002)

Kriget i Forna Jugoslavien följdes av en debatt om huruvida kulturhistoriskt värdefulla byggnader har fungerat som symboler för människorna. Förstörelsen av byggnader som representerade ett folk eller en religion var medveten. Denna medvetna förstörelse av arkitektur har resulterat i uppkomsten av nya begrepp som *urbicide*. En parallell till *genocide*, folkmord eftersom de riktas mot en specifik folkgrupp. (Herscher, 1998)

Byggnader som har symboliska attribut, t.ex. en väl synlig portal eller torn, kan spegla makt och ideologier och kan representera förtryck. När kommunismen fick sin upplösning förstördes många statyer i Östeuropa eftersom de företrädde en kommunistisk tyranni. Genom att bevara äldre byggnader och monument

som speglar missförhållanden kan man lättare förstå det förflutna och se de förändringar som skett. (Sandberg, 1999)

Återuppbyggnaden styrs av många aktörer, det finns lokala departement och internationella organisationer samtidigt som urbana miljöer expanderar med influenser från religiösa grupper. Higuera talar om den övervakning som sker av FN och NATO då lokala administrationer bygger ett helt nytt samhälle baserat på fria val och marknadsekonomi. Dessa val tillämpas av före detta kommunister vars åsikt angående kulturarv ofta är motsatta de som förekom under Jugoslaviens tid, och motsatta från de internationella förslag som lagts fram för att stärka det nya multietniska Bosnien-Hercegovina.

Sarajevo är den del av Bosnien-Hercegovina som har tagit emot de största medlen för återuppbyggnaden av den gamla staden, minnesmärken och monument. Mönstret i Sarajevo visar att restaurerings- och återuppbyggnadsbeslut tas kontinuerligt med hänsyn till de landskap som växer fram och framtida beslut är under ständig modifiering. Det är en process som förändras efter ombildningarna i landet och gör att synen på kulturarven också kommer att förändras. De nya institutionerna i Bosnien-Hercegovina måste ta beslut om man tänker fortsätta att bevara och rekonstruera historiska monument eller om man ämnar uppföra nya minnesmärken som vittnar om den samtida eran. (Higuera, 2002)



Fig. 5 Vy över den gamla stadskärnan.

Kulturarv utan Gränser som organisation

Kulturarv utan Gränser, KuG, är en internationell organisation som arbetar med bevarande av kulturmiljöer, restaurering, arkivuppbyggnad och erfarenhetsutbyte på fältet. De menar att kulturarvet har en stor betydelse i det mångkulturella samhället, genom rätten till den egna kulturen och särprägelns skapas trygghet och därmed förutsättningar för fred. (Kulturarv utan Gränser, 2009)

Återuppbyggandet och skyddet av kulturella symboler är en förutsättning för att människor ska känna trygghet och hemhörighet, detta blir speciellt viktigt efter de konflikter och krig som är grundade på etniska olikheter. (Kulturarv utan gränser 2009) Förstörandet av kulturarv har blivit en del av den moderna krigsföringen, detta för att underminera människors identitet och självkänsla. Detta berövar olika folkgrupper på kulturhistoria och skadar effektivt människors stolthet, dessa brutala angrepp skändar civilbefolkningen. Kulturkonflikter är anledningen till krig, utvecklingsländerna måste nå kulturöverskridande för att få fred. Internationella samfund har arbetat på att återskapa ett förtroende och samarbete mellan de parter som försökte förnta varandra och varandras samhällen i territoriella konflikter under 1990-talet. Tusentals bostäder för återvändande flyktingar har upprättats i Sarajevo och serber, kroater och bosnier tvingas leva bredvid varandra och forma en ny statsbildning under övervakning av fredsbevarande styrkor. Detta återflyttningsprogram som bl.a. Sverige stöttat genom uppförande av bostäder för hemvändande flyktingar har gjort att offer och förövare lever sida vid sida, bredvid varandra men inte tillsammans. (O.H. Johansson, 2006)

Enbart ett program för återflyttning hjälper inte för integration mellan olika etniciteter utan det kräves försoning och respekt. Respekt för andra kulturers och folkgruppers levnadssätt, tro och traditioner, alltså ett levande kulturarv. Dessa kulturarv markeras ofta med starka symboler som uppfattas som identitetsfrämjande både för grupperna själva men även av motståndarna. Det kan handla om religiösa byggnader, kulturinstitutioner och monument. Dessa kan vara avgörande i fråga om grupperna ska kunna leva tillsammans men uppfattas ofta inte som centrala i konventionellt biståndstänkande. Krigshandlingar som våldtäkter, massavrättningar och tortyr förenas med systematiska kränkningar som utplåning av arkiv, museer, bibliotek, kulturminnen och religiösa byggnader. (Kulturarv utan gränser 2009) Om fred på Balkan ska uppnås krävs det att parterna öppet vill ta itu med vad som hänt. Försoning handlar om att lära sig leva med fakta och de plågsamma minnen krig medför. Detta går alltså inte att uppnå med återuppbyggande av bostäder, FN- & NATO-soldater eller löften om framtida medlemskap i internationella organisationer. Återställande av skändade och förstörda kulturminnen är centralt. (O.H. Johansson, 2006)

Hur Kulturarv utan Gränser verkar

Sveriges stiftelse Kulturarv utan gränser, har med Sidas hjälp kunnat återställa betydande kulturminnen i Bosnien-Hercegovina. Det är ett viktigt arbete att en provins aktuella religion kan ta sig an religiösa byggnader från andra trosgrupper. Utbildnings- och utvecklingsinsatser har byggt upp en kompetens inom kulturmiljövård samtidigt som detta påbörjat ett försoningskapande underlag. Genom arbetet med bevarande och utvecklande av kulturmiljöer främjas försoningsarbetet, samtidigt gör donationer att tillväxten ökar och självtilliten stärks. Vid UNESCO:s generalkonferens 1993 trodde man att kriget i Bosnien-Hercegovina skulle utplåna stora delar av kulturarvet. Idag har det visat sig att 75 % av kulturarven var skadat. (Kulturarv utan Gränser, 2009)

De projekt som Kulturarv utan gränser genomfört med stöd från Sida har skett i samarbete med det federala kulturarvsinstitutet i Sarajevo, kulturarvsinstitutet i Banja Luka och Mostar samt Universitetet i Sarajevo. Alla aktiviteter och objekt har valts ut i samråd med, och på förslag från, kulturarvsinstitutionerna och kulturministeriet. Urvalen har gjorts utifrån en kombination av kriterierna:

- objektens historiska värde,
- möjligheten att med begränsade medel färdigställa restaureringen,
- restaureringens betydelse i ett pedagogiskt perspektiv samt
- potentialen att stimulera till försoning och återinflyttning

Dessa insatser har inneburit att kulturhistoriskt värdefulla hus har bevarats till eftervärlden. Dessutom har en kunskapsbank byggts upp med dokumentation om restaureringsmetoder och projekthantering, information till verksamma arkitekter, studenter och byggnadsarbetare. Kunskapsbanken kan användas i syfte att rädda katastrofdrabbade unika kulturarv och bidra med utveckling av vård och restaurering av kulturarvet. Genom att verka för detta startar man en försoningsprocess och stödjer ett nätverksbyggande och samarbete mellan etniska och religiösa grupper över nationalitetsgränser. (Kulturarv utan gränser, 2009)

Vad ett återuppbyggande kan innebära och hur det verkat i Sarajevo

Återuppbyggnadsarbete väcker avgörande frågeställningar som måste besvaras; Vad innebär det att återuppbygga en förstörd stad i frånvaro av människorna som befolkade, använde och identifierade sig med den staden? (Herscher, 2002)

Projekt som innefattar återuppbyggnad av historisk arkitektur och urbana områden står alltid inför ett dilemma; ska projektet återskapa byggnaden/staden till den grad att funktionen och utseendet är helt överensstämmande med originalet, eller ska återuppbyggandet ses som en chans att förnya och lösa strukturella problem som funnits? Med målet att återskapa eller med målet att renovera? Frågan är komplicerad i områden som varit krigsdrabbade och där populationen förändrats. En stad kan ses som ett monument till en politisk-, social- och kulturell utveckling som ett samhälle byggts upp kring. När detta samhälle förändras, förändras innebörden av staden. (Herscher, 1998)

Sarajevo har genom historien varit en stad med invånare från olika kulturer och är ett utbildnings-, ekonomi- och kulturcentra i Bosnien-Hercegovina. Europa kommissionen menade i sin rapport "För Sarajevos framtid" 1997 att staden skulle uppmuntra mångfald genom att tillbakaföra invånarna som levde där före kriget och rekonstruera institutioner, hem och bostäder samt ekonomin. 1996 fördelade Europa kommissionen 35 MEURO till projektet "Europa för Sarajevo" som skulle återuppta den lokala ekonomin, medla mellan de olika etniska grupperna, skapa jobb åt de mer ofördelaktiga grupperna i samhället och arbeta till fördel för de lokala invånarna. Programmet delades in i områdena; återuppbyggnad av byggnader, skoletablering, vattenreserver, infrastruktur, hälsa och bevarandet av civila och kulturella landmärken. (The European Community, 2009)

Efter kriget tilldelade Europa kommissionen en stor summa pengar till Sarajevo för att staden skulle kunna genomföra en effektiv minröjning. Detta var essentiellt för att Sarajevo snabbt skulle sätta igång med reparationen av vägnätet och på så sätt kunna nå ut till stadens olika områden. En annan primär åtgärd i återuppbyggnadsarbetet var att förbättra den infrastruktur som var hårt åtgången efter belägringen så som vattenreserverna, sophanteringen, avloppsnetet, sjukhus och skolor. "The Secondary Technical School" och "Sarajevo University" fick sina lokaler restaurerade samtidigt som man snabbt försökte återställa grundskolorna. (The European Community, 2009)

Eftersom flygplatsen blivit hårt ansatt under kriget var det viktigt att reparera denna för att öka mobiliteten av människor och varor internationellt. Det var också kring flygplatsen som bostadsbyggandet koncentrerades eftersom staden skulle möjliggöra återkomsten av flyktingar och tvångsförflyttade människor. Projektet involverade även återuppbyggandet av över 1000 lägenheter i

stadsdelarna Dobrinja and Mojmiilo. Europa kommissionen avsatte också pengar till några få restaureringsprojekt, Nationalbiblioteket, Olympiska stadion och Lukavica Presidency Building. (The European Community, 2009)

Bosniska kulturministeriet verkade i Sarajevo och var ett institut som hade för avsikt att skydda kultur, historia och naturarv i landet. Före kriget koncentrerade institutet sig på att skydda och bevara historiska monument hellre än restaurera dem, och under efterkrigstiden blev det angeläget att bestämma hur detta skulle praktiseras. Eftersom institutets högkvarter i Sarajevo blivit bombat och ockuperat saknades den grund och utrustning som behövdes för att kunna vidta åtgärder i ett återuppbyggnadsarbete. Det kan verka som återuppbyggnad av förstörda monument är en relativt enkel uppgift som huvudsakligen består av tekniskt byggande och ekonomiska medel, men det är mycket mer. Det handlar om att ta ett större grepp, om att rekonstruera en hel stad. Svårigheten ligger i att krig förändrar stadens hela kultur radikalt och därmed också det samhälle den gynnar. (Herscher, 2002)

Cordall menar i sin avhandling att en återuppbyggnadssituation efter en katastrof ofta är dåligt planerad, designad och konstruerad och saknar struktur och fantasi. Det är inte så konstigt eftersom dessa områden genomgår en hastig planering och ett färdigställande för att lösa ett kritiskt tillstånd. Sarajevo stod inför utmaningen att på kort tid utforma lösningar i stadsplaneringen som tog hänsyn till kort- och långsiktiga behov. Cordall anser att det är nödvändigt att skapa en balans mellan att introducera nya, vågade koncept och att hålla kvar bekanta strukturer och karaktärer. För en lyckad återuppbyggnad skulle ske i Sarajevo skulle rekonstruktionen bygga på kvarlevorna av stadens struktur. De skadade, bombade och brända strukturerna måste respekteras eftersom de påvisar en del av landets historia som inte bör förringas. (Cordall 1998)

Genom att kontinuerligt inviga rekonstruerade landmärken skulle Sarajevo uppnå den höga status staden tidigare hade. Trots detta är Sarajevo än idag långt ifrån helt återställd. Sedan belägringens slut har staden regelmässigt renoverat några av de nationella landmärken som blivit förstörda under kriget. Zetra Ice Stadium, designad och upprättad 1984, användes som bårhus under belägringen och blev 1999 det första landmärke som blev färdigrestaurerat. År 2000 öppnades Sarajevos huvudpostkontor efter ett rekonstruktionsarbete på fyra år. Trots motgångar, orsakade av bristande finansiering även om mycket bistånd gått till detta projekt, har Nationalbiblioteket blivit återställt. Van Alen Institute tror att förstörelsen av biblioteket var den största förlust som Sarajevo och hela landet någonsin drabbats av. Nationalbibliotekets arkiv utplånades och nästan alla dokument av den bosniska historien, detta lämnade landet i en historisk minnesförlust. Ferhad Mulabegovic blev den arkitekt som höll i restaureringsarbetet och förklarade Nationalbiblioteket som den största och mest representativa byggnaden i hela Bosnien-Hercegovina, det stod som en symbol för hela landet. (Van Alen Institute, 2008)

Det danska flyktingrådet verkade i Sarajevo under efterkrigstiden och arbetade nära lokala firmor och kommunala auktoriteter över de etniska gränslinjerna. Detta har bidragit till en betydelsefull utveckling på Sarajevos landsbygd då yrkesförberedande praktik genererade inkomst genom att småskaliga industrier och jordbruk byggdes upp. Det danska flyktingrådet har även bidragit med kurser i datorkunskap och projektplanering, samt skapat nya länkar till Europa och verkat för regionala kontakter i hopp om att återuppbyggnadsinsatsen skulle vara långsiktig. (Demichelis, 1998)

Donationer styr

Demichelis menar i sin rapport från 1998 att donatorer och biståndsgivare har ett stort ansvar i fråga om återuppbyggnaden i ett land. Hon diskuterar i sin rapport kring detta på uppdrag av United States Institute of Peace.

Några år efter att fred slöts genom Daytonavtalet återvände flyktingar från hela världen bara för att finna sin sargade stad delad av fysiska gränser som separerade de olika etniska grupperna. Det saknades rörelsefrihet över de etniskt segregerade områdena och internationella organisationer hindrades från att försöka planera för fred och därmed skapa försoning mellan de etniska grupperna i Bosnien-Hercegovina. Staden kontrollerades av borgmästare som övervakade olika funktioner och intressen på respektive sida av Sarajevo. Bistånds- och icke-regeringsorganisationer som varit engagerade i återuppbyggnaden blev stoppade i sina försök att bygga upp stadens lokala sammanhållning eftersom borgmästarna använde bistånden till att uppnå politiska självändamål och stärka sina respektive sidor. (Demichelis, 1998)

Demichelis menar att om man antar en stark, övertygande och klar biståndsstrategi kan återuppbyggnad överbrygga etniska gränser. Genom att fokusera på projekt som integrerar lokala firmor och kommunala befattningar på båda sidor av den etniska uppdelningen kan segregationen minska. Sådana lyckade projekt karaktäriseras av att det finns ett användande av lokala resurser där donationer utnyttjas för att skapa långsiktiga planeringsstrategier. För de många civila i Bosnien-Hercegovina innebär tvångsförflyttning att tvingas leva på en av de segregerade sidorna av staden och samhället. Det finns en större andel personer med flyktingbakgrund som lever i segregerade samhällen eftersom regeringen placerat dessa personer tillsammans då de återvänt. (Demichelis, 1998)

Under efterkrigstiden träffade många biståndsorganisationer, involverade i Sarajevos återuppbyggnad, verksamma borgmästare för att få dem att ge

tillåtelse för olika återuppbyggnadsprojekt, och därigenom bestämmanderätt över planeringen. Utan en tydlig donationsstrategi, tvingas stora humanitära hjälporganisationer fördjupa sig i den lokala politiken. Istället för att leverera varor och tjänster utifrån var behoven finns måste biståndsorganisationerna genomgå förhandlingar baserade på politiska intressen. Detta gör processerna kring återuppbyggnad tungrodd och ger lokala myndigheter makt. Under 1997 införde biståndsorganisationerna handelsförbud mot kommunalombud som inte var tillmötesgående, återuppbyggnadsresurser gavs till de borgmästare som var samarbetsvilliga. Detta kan beaktas som en aspekt som gör att biståndsorganisationerna kan styra hur pengarna fördelas utifrån organisationens intressen. T ex har byggnadsmaterial sedan 1994 ofta fördelats lika till de båda etniskt skilda sidorna, oavsett vilka skador de omfattats av. 1995-96 krävde en specifik donator att den lika delningen skulle verka i hela Bosnien-Hercegovina, trots skillnaderna i den ekonomiska efterhämtningen mellan de två etniska grupperna. (Demichelis, 1998)

Miljoner av dollar avsatta för återuppbyggnadsarbete, kanaliserades genom lokala myndigheter som framkallade den fysiska barriär som uppstod mellan de etniska grupperna. Genom att man tillät politiska ledare att fördela bistånd på respektive sida av Sarajevo, ifrågasattes inte den etniska uppdelningen. Det fanns även en brådskan att spendera mycket pengar på flyktingar och återuppbyggnad vilket gjorde att man inte ifrågasatte de kommunala ombudens rekommendationer över förmånstagare, och om rätt mottagare fick ta del av bistånden. Demichelis menar att internationella organ måste arbeta med offentliga myndigheter efter katastrofer. I återuppbyggnadsskedet under efterdyningarna av en etnisk konflikt har ett specifikt problem med politisk legitimitet uppstått, särskilt på den lokala nivån. (Demichelis, 1998)

Under återuppbyggnaden fanns det hjälporganisationer som spikade upp projektskyltar med sina namn på framsidan av ofärdigställda hus som var under rekonstruktion. Detta skapade en sämre självkänsla och lägre ställning bland de bosniska männen då deras hus traditionellt symboliserar engagemanget för familjerna. Det uppstod också spänningar bland grannarna i ett slags kulturellt donationskrig där muslimska organisationer hjälpte till för att skapa en viss standard, annorlunda från det västerländska och mer rationella biståndet. Dessa symbolhandlingar har inte ett intresse av fred, man spenderade medel för att gynna organisationens intressen hellre än människorna de ämnade hjälpa. Fler hem och faciliteter kunde ha byggts för pengarna istället. Efter den här upptrappningen tvingades vissa donatorer avsluta sina återuppbyggnadsinsatser.

Forskning inom återuppbyggnad enligt J. Rowland

J. Rowland är arkitekt och stadsplanerare och har stor erfarenhet av utvecklingsländerns förhållanden under en återuppbyggnadsprocess. Han skrev 1995 rekommendationer i form av en handlingsplan för Sarajevos framtida återuppbyggnad som ett snabbt svar på vad som behövde göras.

När det inträffar en katastrof, konflikt eller förstörelse förändras den struktur som håller samman en stad, den blir segregerad. Istället för ett sammanhängande nätverk som i grunden är tillförlitligt, börjar vissa element att fungera separat och det bildas en ny balans. Den struktur som bryts ner är inte bara fysisk utan även social, ekonomisk och regeringsmässig. Och medan vissa av dessa instanser i den nya staden kan repareras och förändras till det bättre, finns det de som blir del av nya efterkrigsstrukturer. Sarajevo stod inför uppgiften att skapa en fungerande struktur som försedde staden med vatten, avloppsnät, utbildning, vård och samtidigt den skulle etablera en ny institutionell stomme som kunde praktisera detta.

Enligt Rowland fanns fyra underliggande principer som var relevanta för Sarajevo i sin återuppbyggnad:

1. Ett tvärsektoriskt tillvägagångssätt – integration mellan väsentliga kunskapsområden för att skapa en sammanhängande struktur.
2. En integrerad handlingsplan – ett sätt att snabbt generera en strategi för genomförandet av återuppbyggnadsprojektet.
3. Resursutnyttjande – använda de faktiska och lokala tillgångarna.
4. Institutionell förändring – ta bort de blockeringar som förhindrar utvecklingen att fortsätta.

1. Rowland menar att alla projekt figurerar i nutid, ingenting står still, och när vi tittar på idéerna för hur man ska återuppbygga en stad måste man komma ihåg att många händelser sker parallellt. Nyckeln är att förstå detta och anlägga ett dynamiskt synsätt på planeringen av sargade städer. När en övergripande återuppbyggnadsplan utformas där programmet fokuserar på specifika verksamheter eller intressen med egna speciella dagordningar menar författaren att det är slöseri med resurser. När det finns en så trångsynt bild av rekonstruktion, blir risken stor att de redan existerande problemen i staden förbises. Staden fungerar som ett ekosystem, om någon av delarna inte fungerar faller stadens utveckling. Att återställa kulturarven är viktigt eftersom de har ett stort symboliskt värde för staden. Emellertid är dessa element av återupprättande inte enbart positiva om de inte finns någon vision om att integrera dem i den övergripande återuppbyggnadsplanen. Rowland menar att professionsintegration innebär att en systematisk återuppbyggnad är konsekvent

och objektivt i planeringen. Strategier som olika yrkesgrupper arbetat fram gemensamt genererar i en hållbar och sammanhållen plan.

2. Sarajevo är inte längre den stad som den en gång varit. Staden har tvingats hitta en ny identitet i efterkrigstiden, centrumet har förflyttats och den industriella förankringen förändrats, populationen har minskat, ekonomin har blivit instabil, folkets natur och stadens förmågor förändras. Dessa omställningar har fått stora effekter i Sarajevo. Det viktiga har varit att försöka hålla planeringen på ett "här-och-nu-plan", eftersom administration och handhavanden skett parallellt med ingripandena i landskapet. Konventionella översiktsplaner känns för många stater idag som klumpiga och osmidiga instrument för att guida en utveckling i ett krisdrabbat område. De tar lång tid att förbereda och kan vara förlegade när de är klara att förverkligas. De fokuserar på en statisk bild av staden i rumsliga och fysiska termer som tidsmässigt inte hinns med att realiseras. En översiktsplan som brukar ta tre år att producera kan i dessa krislägen tillverkas på tre månader eftersom det är nödvändigt att skapa en utvecklingsprocess istället för en bestående och övergripande plan.

3. Rätt resursutnyttjande får en långvarig och positiv effekt på det lokala samhället. Användandet av mänskliga resurser behöver inte bara innebära yrkesfärdigheter utan även förändringar i arbetsmönstren i en helhetskultur. Det kan bygga på andan av självhjälp hos folket men hur den här andan utnyttjas är inte självklart. Genom en övergripande men lokal institution kan ett system utformas som kan relatera till de yrkesgrupper som behövs i återuppbyggnaden och den långvariga effekten blir att folket får självförtroende och gemenskapskänsla. Det här handlar inte om bistånd från högre instanser utan om en påbörjad process som initierar en nystart för människorna.

4. Sarajevo stod i ett skede som gjorde det möjligt för staden att bryta upp sin institutionella struktur på ett sätt som inte tidigare varit möjligt. Gränsdragningar och nya rättigheter gjorde det svårt för Sarajevos myndighet att få struktur på tillgångar och ekonomisk hjälp till medborgarna. Makt har delegerats till kommunalnivå vilket inte ger en strategisk sammanhållning. Det finns många som gör anspråk på marken, de människor som stannat i Sarajevo under belägringen, återvändande flyktingar, markägare osv. Förändringen i den institutionella strukturen har försvårat återuppbyggnaden och gjort att den inte planerats på ett effektivt och respektfullt sätt. Samtidigt är en uppbruten myndighetsstruktur nödvändig för att utveckla landet. (Rowland, 1998)

Sammanfattning av Rowlands strategier

Rowland beskriver att det är viktigt att etablera och realisera instanser som verkar för olika institutioner i samhället. Jag tror att man genom en effektiv och överblickbar organisation kan få en återuppbyggnad att fungera praktiskt. Ett stort problem i Sarajevo har varit att myndigheter inte varit verkningsfulla i arbetet utan endast sett till kortsiktliga lösningar. Det har även funnits personliga intressen bakom de beslut som tagits gällande återuppbyggnad. Dessa tror jag att man kan motverka genom att införa ett ramverk i staden. Författaren talar också om att man måste beakta att återuppbyggnadsprojekt förekommer i nutid och att samhällets uppbyggnad är under ständig konstruktion. Det är alltså viktigt att projektera för en dynamisk stadsplanering.

Rowland skriver om de konventionella översiktsplanerna som en tidskrävande process att strukturera städer men att de sällan uppmärksammar den pågående dynamiken, planerna kan vara förlegade innan de satts i verket. Jag tror inte att man ska bortse från vad människan kan skapa under hård press, att tidigt komma på förslag till en struktur kan i en sargad stad betyda att befolkningen handlingskraftigt kan åstadkomma förändringar. Om olika etniska grupper arbetar bredvid varandra med att återställa staden så kan barriärerna mellan dem lösas upp och grupperna kan få förståelse för varandra som individer och därmed överbrygga segregationen.

Sarajevos återuppbyggnad skulle gynnas av att komma från det lokala planet menar Rowland. För att påbörja den process som ses som en nystart för den utsatta befolkningen och bistånd kan inte betraktas som en självklarhet. De begränsade medlen måste användas maximalt och eftersom Sarajevo har haft, och har än idag, en väldigt hög arbetslöshet kunde igångsättande projekt innebära att staden kom på fötter. En strategisk och sammanhållen hierarki är viktig för överblickbarheten men en uppbruten myndighetsstruktur är nödvändig för att utveckla staden på en lokal nivå.

En landskapsarkitekts uppgifter i ett återuppbyggande

Kulturarv utan Gränser är den ideella organisation som arbetar på plats med kunniga arkitekter, landskapsarkitekter och stadsplanerare. Kulturarv utan gränser menar att arbetet som de utfört har byggt upp en viktig informationskälla angående hur ett återuppbyggande kan implementeras med hjälp av den lokala befolkningen. Den här kunskapsbanken, baserad på erfarenhet, kan tillämpas i katastrofdrabbade områden, och kan ses som en erfarenhet vid återuppbyggnad. Landskapsarkitekter bör sätta sig in i planeringen i återuppbyggnadssammanhang eftersom det är en fråga som sällan diskuteras.

Det finns ett stort behov av professionella yrkesutövare som har avgörande roller i återuppbyggnadsarbetet, särskilt bland stadsplanerare och arkitekter. Deras färdigheter är behövda i en återuppbyggnadsfas för att planera strukturer och infrastrukturer för ett gemensamt bruk segregerade städer stad. Viktigt är att det saknas neutrala platser i staden för invånarna att röra sig fritt på, inga mötesplatser som står över kriget och dess påminnelser. (Demichelis 1998)

Landskapsarkitektens deltagande i återställandeprocessen är betydelsefull. Sarajevoborna har traditionellt haft en gemenskapsbaserad livsstil som tagit plats på publika domäner som gator och öppna platser. Det har alltså varit viktigt att återställa stråk, parker, marknader och även inkludera nya situationer för att förenkla och uppmana invånarna att interagera. Speciell betoning borde läggas på Sarajevos kvarlevande landmärken, kulturarv och historiska parker för att förstärka den kulturella identiteten. I innerstaden kan det tänkas att nya byggnationer designas så att de stämmer överens i karaktär och kontext, medan i de yttre regionerna påverkats av möjligheten att designa mer kreativa och experimentell arkitektur. Detta kan leda till ett ökat utländskt intresse för Sarajevo och gynnar investeringar och uppmana till en utveckling av en fungerande turism. (Cordall 1998)

Återuppbyggandet av Sarajevo har varit av sådan omfattning att det kan diskuteras om en övergripande institution som kan följa utvecklingen varit ett måste. En sådan skulle kunna uppnås genom att implementera en landskapsstruktur, en metod som binder samman olika strukturer för att få kontinuitet i staden. Det urbana landskapet är en viktig komponent i stadens uppbyggnad och det handlar inte enbart om byggnaders och vägars belägenhet utan det involverar viktiga kopplingar i stadsrummen. I återuppbyggandet av Sarajevo har fotgängarnas gångsystem och förbindelserna mellan dem och de offentliga parkerna en viktig funktion. Förbindelserna ger en dynamisk cirkulation genom hela staden och är ett underlag för en kompakt struktur med minskad biltrafik. De parker som tidigare fanns i Sarajevo bör restaureras eftersom de representerar en del av kulturarvet. De är begränsade i antal och det

är viktigt att de efterliknar de gamla snarare än förnyas. Detta har sitt ursprung i att det var farligt att besöka och använda de begravningsplatser som låg utanför Sarajevo och under belägringen så använde man då grönytorna istället. Stadens öppna platser är idag nästan uteslutande upptagna av gravar vilket försvårar rekonstruktionen. Med en begränsad yta i innerstaden är det nödvändigt att utveckla begravningsplatserna, men på ett sätt som gynnar det dagliga och publika användandet utan att förstöra känslan av minnesplats. Cordall menar att det finns tre möjliga lösningar; bevarande, adaption eller etablera naturlika planteringar. (Cordall, 1998)

Bevarande innebär att låta vissa specifika områden förbli gravplatser, men genom att gestalta dem på ett sådant sätt att miljön skapar avskildhet och utrymme för eftertanke.

Adaption innebär att man återintroducerar begravningsplatsen i den publika miljön genom att förändra ytans användning. Detta kan uppfattas som kontroversiellt av samhället men staden behöver platser där människor kan mötas och interagera. Man kan genom gestaltning åstadkomma en respektfull plats som behåller minnena.

Begravningsplatserna som är belägna utanför Sarajevo kan kompletteras med omgivande naturlika planteringar, eftersom staden lider av brist på träd och vegetation eftersom dessa användes under belägringen till mat och bränsle. Cordall nämner Skogskyrkogården i Stockholm som exempel på liknande tillämpning. Där har planteringar placerats på ett sätt som skapar en unik atmosfär av avskildhet och tillflykt. Här har landskapsarkitekten en viktig uppgift att uppmana till framåttänkande vad gäller urbana miljöer som kan fungera som tillflyktsorter trots det centrala läget. (Cordall, 1998)



Fig. 6 En av många kyrkogårdar som upprättats på de offentliga grönyterna.

DISKUSSION

Jag ville genom min undersökning i ämnet återuppbyggnad och krishantering ta reda på vad man gör för att underlätta för de drabbade och hur man tar sig an uppgiften.

Sarajevo var den del av Bosnien som fått mest pengar till återuppbyggnadsarbetet eftersom staden är ett huvudsäte för regering och utbildning. Det primära var att få igång infrastruktur och bebyggelse för boende som var ett handlingskraftigt sätt att starta det tunga arbetet på. I Sarajevo finns monument som av externa organisationer ansetts värdefulla och dessa har återuppbyggts, t.ex. har arenorna från vinter OS -84 rekonstruerats, Nationalbiblioteket, moskéer, kyrkor och den gamla innerstaden är andra exempel. Det har visat sig ligga en svårighet i de externa donatorernas inrådan. Organisationer som har hjälpt till med resurser för att få igång landet har själva bestämt vilka delar som ska återställas och utförandet har skett över huvudet på invånarna. Problemet under den här tiden var att politiker hade ansvaret för planeringen av staden vilket gjorde att deras politiska intressen påverkade. Fortfarande har många lokala myndigheter stort inflytande på hur utvecklingen av Sarajevo fortgår och institutioner med yrkeskunniga planerare kan inte påverka i den utsträckning de kanske skulle behöva.

Det väsentliga är att planeringen rör folkets livsmiljö i allra högsta grad och det som planläggs har inte utgått från befolkningens behov. All planering sker centraliserat från högre instanser vilket gör att man tappar kontakten till de lokala aktörerna. Det kan finnas en brist i utbytet mellan olika instanser, ideella organisationer arbetar vid sidan av den verkliga planeringen som styrs av en myndighet som utesluter invånarna och andra yrkesverksamma. Detta tyder på att Sarajevos återuppbyggnad saknar en övergripande struktur.

Det finns väldigt få aktiva i ämnet kring krisdrabbad områden vilket har gjort det svårt få en bred bild av hur ett generellt återuppbyggnadsarbete går till. Det finns nästan heller inte några yrkesverksamma som berör landskapspåverkan ur ett återuppbyggnadsperspektiv.

Efter forna Jugoslaviens fall skapades sex nya nationer som saknade statsskick och identitet. Idag arbetar städerna på Balkan hårt för att bygga bort likheter mellan varandra och arbetar med att försöka skapa en profil och personlighet. Jag tror att detta kan beror detta på att länderna försöker locka turister och verkligen vill särskilja sig från sina grannar för att skapa en egen identitet. Det är heller inte konstigt att de nya huvudstäderna i respektive nytt land vill, i ett kulturellt gammalt område, skapa en särställning som bevisar deras självständighet.

Kulturarv utan gränser, KuG, arbetar som en utomstående och oberoende organisation som inte har ett vinstintresse, och de har genom engagemang också kunskaper i återuppbyggnadsarbete. KuG närmar sig sitt arbete utifrån invånarnas perspektiv, tillsammans med befolkningen och på deras villkor. De kontrollerar objektens historiska värde, om det är möjligt att färdigställa restaureringen med begränsade medel, och om det finns potential att genom återuppbyggnaden stimulera till försoning och återinflyttning. Allt detta förekommer i samarbete med Sarajevos kulturinstitut för att öka förståelsen och kunskapen för återuppbyggnad i staden, detta skapar arbetstillfällen och sker på invånarnas villkor. Jag tror att det är jätteviktigt att man som individ får vara med och utföra identitetsstärkande åtgärder för att få självkänslan och stoltheten tillbaka.

Efter en krissituation har städer uppgiften att planera och utforma en struktur som ska ersätta den som förstörts. Detta ger en möjlighet att förnya eller restaurera områden i staden. Man kan tänka sig att en ny stadsplan kan ge utrymme för att bygga bort eventuella felaktigheter i strukturen men man kan också återskapa en identisk uppbyggnad efter tidigare utseende. Efter krigets slut pågick en diskussion hur den nya stadsplaneringen skulle se ut och resultatet blev att moderna byggnader skulle ersätta de gamla, som ett led i en förnyelse av staden. Idag pågår emellertid ett resonemang kring en mer varsam hantering av stadsmiljön och dess kulturarv. Jag tror att det är svårt att återskapa ett samhälles exakta struktur när det har förlorat en stor del av sitt ursprungliga innehåll med avseende på invånare och byggnation. Autenticiteten i ett sådant återskapande skulle kunna ifrågasättas eftersom befolkningens sammansättning har förändrats. Sarajevo var känt för sina mångkulturella invånare men har efter kriget blivit en mer homogen grupp som lever i en segregerad stad.

Jag tror mig se tendenser som visar att västvärlden har pådyvlat metoder för hur återuppbyggnadsarbetet i Sarajevo ska se ut, som ett resultat av de erfarenheter kriget i väst givit. Man låter inte Bosnien-Hercegovina själv få utveckla vilka metoder som är lämpliga att applicera efter landets omständigheter. Eftersom kulturerna, ekonomin och förutsättningarna skiljer sig åt kan man omöjligt översätta en specifik modell på ett annat exempel. Om inte landet i sig tillåts att göra egna misstag kan de aldrig förbättra sina göranden kring krishantering. Ett av de stora problemen vid återuppbyggnaden av Sarajevo tycker jag har varit att väldigt lite hänsyn till arbetets helhet tagits och man har låtit den inhemska politiken råda utan att ha flexibla strategier för att komma runt detta.

Jag efterfrågar en slags övergripande handlingsplan som finns tillgänglig att tillämpa på problemområdena så att man i ett tidigt skede kan sätta in åtgärder i återuppbyggnadsområdet. Denna handlingsplan bör vara flexibel och kanske kan ses som ett grundläggande ramverk där man kan välja att använda vissa delar. Att detta inte existerar tror jag beror på att varje krisdrabbat område är

unik och behöver speciella insatser för att komma på fötter. Detta är beaktansvärt eftersom jag upptäckt under arbetets gång att andra yrkesverksamma inom återuppbyggnad ofta hyser åsikter om hur man skulle ha kunnat göra i de olika skeendena efter kriget. Författare till texter som berör planläggningar och strategier som man bör tillämpa vid återuppbyggnad av ett krisdrabbat område har mycket kunskap inom ämnet och anger exempel på utföranden men det verkar inte som dessa beaktas.

Eftersom ett av de stora problemen i rekonstruktion är att processen kommer igång sent och att övervakningen av arbetet är centraliserat från en myndighet, som ibland till och med är från ett annat land, finns stor brist på struktur. Det finns inga lämpliga institutioner på en regional nivå som organiserar och ser över de åtgärder som behövs. Anledningarna till detta är att det finns för lite tid och resurser för att använda de program som statuerats som exempel trots att dessa vore det bästa för planeringen i längden. Det har visat sig att återuppbyggnad på gräsrotsnivå är att föredra för att få de mest positiva effekter på ett samhälle i kris. Det gör att man använder det drabbade områdets egna resurser i form av arbetskraft och med en nykter syn på vad som behövs göras i det lokala perspektivet.

Man måste tänka på att en stad är en dynamisk plats där återuppbyggnadsarbetet sker parallellt med en normal stadsutveckling, hänsyn måste alltså tas till den rådande dynamiken. En översiktsplan måste vara flexibel för att följa stadens skiftningar och behov, de som utförs idag kan vara osmidiga att applicera eftersom de tar alldeles för lång tid att genomföra och de är ofta statiska. Jag tror att man bör se möjligheten att bygga bort de redan förekommande problemen i de förstörda städerna och att planera för en samtida och funktionell stad.

Invånarna i Sarajevo har haft väldigt lite att säga till om vad gäller återuppbyggnaden av staden. De förstörda byggnaderna, kulturarven och texturerna som rekonstruerats har valts ut av externa donatorer. Donationerna kom från organisationer och olika biståndsorgan som specifikt valt ut vilka återuppbyggnadsarbeten de skulle inkludera. De redan öronmärkta pengarna kom till Bosnien-Hercegovina efter att organisationer bestämt vad som är värt att rekonstruera, dessa beslut går inte att överklaga. I ett avseende anser jag att det är orimligt att utomstående krafter ska få avgöra vad som är viktigt för ett krigsdrabbat land att bevara. Samtidigt är det ett faktum att en snabb igångsatt återuppbyggnadsstrategi har en försonande verkan. Det får igång staden som fysiskt och handlingskraftigt kan göra något för sitt samhälle. Ett annat problem kring återuppbyggnadsarbete som är beroende av donationer, kan vara att när omvärlden tappar fokus på problemområdet försvinner viktiga resurser som upprätthåller landets primitiva struktur. Sarajevo befann sig i en identitetskris efter att staden, och landet, delats upp i två olika länder och befolkningen i utpräglade etniciteter. Alltså ligger kanske problemet i att någon utifrån, som

inte varit mitt i ett krig med etnisk rensning på agendan, bestämmer vilka byggnader och monument som är identitetsskapande för en stad. Det man kan se i återuppbyggnadsarbetet är att de snabba politiska omsvängningarna i Sarajevo har påverkat hur arkitekturen ser ut. Lokala politiker har stort inflytande på vad som händer i deras respektive område, den politiska och personliga synen på återuppbyggnad står över invånarnas och stadens intresse. Folket i Sarajevo har nästintill obefintlig insyn i återuppbyggnadsarbetet och diskussionerna kring dessa, jag tror att ett uteslutande medför en stor misstro för myndigheter.

Förslag till åtgärder

Återuppbyggnadsarbete i utsatta områden behöver anta en stark biståndsstrategi som fungerar i avseendet att den ska gå att implementera på en lokal nivå som integrerar företag, medmänniskor och kommunala myndigheter. Jag tror att genom att arbeta på den lokala nivån är det lättare att få människor att känna hopp om sin framtid då de är delaktiga i upprättandet av den. Man måste också arbeta aktivt att få bort den fysiska barriär som delar Sarajevo genom att hela tiden arbeta över gränsen och med människor från en annan etnicitet. Jag anser att biståndspolitikerna är alldeles för tungrodd och opraktisk och dessutom jävig, de politiska intressena bebländar sig med biståndsförhandlingar utan att distribuera bistånden på ett korrekt sätt.

Genom att ta ett stort grepp om Sarajevos återuppbyggnad, designa och planera för staden, kan landskapsarkitekten skapa en miljö som kan bidra till en läkande process av de sår kriget lämnat och uppnå en tolerans och ny tillit i staden. För att uppnå den positionen är det viktigt att landskapsarkitekter engagerar sig i och skapar en förståelse för vikten av återuppbyggnadsarbete. Skapandet av ett samhälle avsett för fotgängare uppmanar till daglig interaktion och kontakt med etniskt olika minoriteter, detta ger ökad förståelse för varandra som grupp. Studierna visar också att stora vardagliga områden i det urbana landskapet anmanar positiva attityder och förbättrar den mentala hälsan. Landskapsarkitektens ansvarsområde är att utforma publika områden och koordinera den byggda miljön och de bör ha en förståelse för de psykologiska effekterna landskapet har på samhället.

Det krävs en institution med en tillförlitlig ekonomisk bas och som sätter upp ett kontrollerande organ som ansvarar för återuppbyggnaden av den offentliga miljön. Organisationen skulle också fokusera på interna investeringar som skulle generera i arbetstillfällen och användande av yrkeskunnskap på den lokala nivån. Man bör också förstärka det rika historiska och kulturella arvet i Sarajevo med sammanhängande länkar som torg och parker för att öka

betydelsen av dem, och förse staden med platser avsedda för rekreation och umgänge mellan invånarna. Som huvudansvarig i ett sådant projekt måste man ha goda kunskaper i att väva samman andra yrkesgruppers kunnande, olika intressen och frågor för att samordna en hållbar utveckling i Sarajevo. Jag tror också att det är avgörande att få synpunkter från invånarna och låta dem vara delaktiga i Sarajevos återuppbyggnadsstrategi, det gäller ju faktiskt deras levnadsmiljö. Jag tycker också att det saknas en ett landskapsperspektiv i debatten kring återuppbyggnadsarbete i allmänhet och jag anser att landskapsarkitekten bör vara delaktig i ett återuppbyggnadsprogram.

Återuppbyggandet av en stad i spillror är en komplex uppgift att ta sig an. Det är många faktorer som ska fungera för att kunna göra ett effektivt och fungerande arbete. Det är lätt att vara efterklok och påvisa de brister som uppstått vid arbetet men det bör noteras att de inblandade har haft intentionen att verka för Sarajevo. Befolkningens själsliga tillstånd, den ekonomiska kris som uppstått, myndigheternas kollaps, infrastrukturens sammanstörtning, fysiska barriärer, omvärldens inblandning är några av de omständigheter som gjort en strukturell återuppbyggnad svårhanterlig. Jag är övertygad om att det kan vara avgörande då liknande situationer uppstår, att ha en väl beprövad metod att tillämpa som fungerar initierande och får det utsatta området att förtröstansfullt påbörja ett tungt återuppbyggnadsarbete.

REFERENSER

Elektroniska källor

- Cordall, L. (1998). *The role of the landscape architect in the rebuilding of a war-torn city*. Diss. [online] Available from: <http://www.friends-partners.org/bosnia/cord1.html> [2009-02-28]
- Craig, J (1998). The Bosnia Network. *The Global Network's Appeal at CELA* [online]. Available from: <http://www.friends-partners.org/bosnia/newslet5.html> [2009-03-02]
- Demichelis, J (1998). NGOs and Peacebuilding in Bosnia's Ethnically Divided Cities. *United States Institute of Peace, special reports* [online] nr 32. Available from: <http://www.usip.org/pubs/specialreports/early/BosniaNGO.html> [2009-03-07]
- Jovanivic, Z (1998). The Bosnia Network. *Bosnia's Institute of Urban and Town Planning* [online]. Available from: <http://www.friends-partners.org/bosnia/newslet4.html> [2009-03-02]
- Kulturarv utan gränser (2009-02-16). Kulturarv – försoning, återuppbyggnad, framtidstro [online]. Tillgänglig: <http://www.chwb.org/dokument/pdf/broschyr.pdf> [2009-03-05]
- O.H. Johansson, B (2006). Kulturarv utan Gränser tilldelas prestigefyllt pris av EU-kommissionen. *Kulturarv utan gränser nyhetsbrev* [online] nr 1. Tillgänglig: <http://www.chwb.org/dokument/pdf/2006-1.pdf> [2009-03-06]
- Sandberg, E (1999). Återuppbyggnad av Bosnien och Hercegovinas kulturminnesmärken. *Inblick Östeuropa* [online] nr 1. Tillgänglig: <http://www.inblick.org/?p=2articles/01/sandberg.html> [2009-02-05]
- The European Community (2009-02-28). Europe for Sarajevo Programme. Available from: <http://www.seerecon.org/bosnia/ec/sectors/sarajevo.htm> [2009-02-28]
- The Landscape Institute, (2008). Home page. [online] Available from: <http://www.iwanttobealandscapearchitect.com/whatis/index.html> [2009-02-28]
- UNESCO, (2008). Home page. [online] Available from: http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=29008&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [2009-03-16]

Wikipedia (2009). Hemsida. Belägringen av Sarajevo [online]. Tillgänglig:
http://sv.wikipedia.org/wiki/Bel%C3%A4gringen_av_Sarajevo [2009-03-16]

Wikipedia (2009). Hemsida. Bosnien [online]. Tillgänglig:
<http://sv.wikipedia.org/wiki/Bosnien> [2009-03-16]

Tryckta källor

Herscher, A. (1998). Remembering and Rebuilding in Bosnia. *Transitions* vol 5 nr 3.

Higueras, A. (2002). Post-war Landscapes: Cultural Heritage and Politics in the ex-Yugoslavia. *European Association of Archaeology*. Thessaloniki.

Rowland, J. (1995). Rebuilding Sarajevo. *Disaster Prevention and Management* vol 4 nr 1, 32-37. ISSN 0965-3562.

Samary, C. (1995). *Yugoslavia Dismembered*. USA, Monthly Review Press. ISBN 9780853459217

Van Alen Institute. (2003). *Information exchange: how cities renew, rebuild, and remember*. New York: VAI. ISBN 0-9725535-2-5

Figurer

Omslag: LT. Stacey Wyzkowski. Available from:
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sarajevo_19.3.1996_war.JPG

Fig.1: Available from: http://sv.wikipedia.org/wiki/Fil:Bosna_regija.jpg

Fig. 2: David Liuzzo. Available from:
http://sv.wikipedia.org/wiki/Fil:Europe_location_BHG.png

Fig 3: United States Central Intelligence Agency's World Factbook. Available from: <http://sv.wikipedia.org/wiki/Fil:Bk-map.png>

Fig 4: Mikhail Evstafiev. Available from:
<http://sv.wikipedia.org/wiki/Fil:Evstafiev-sarajevo-building-burns.jpg>

Fig. 5: Daniel Wabyick. Available from:
http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Day_in_Sarajevo.jpg

Fig. 6: Josep Renalias. Available from:
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c2/Sarajevo_-_Cementiri_musulm%C3%A0.JPG